

Kazimierz PIERZCHAŁA

ID ORCID: 0000-0001-9972-943X

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Więzień sumienia a dylematy funkcjonariuszy SW.

System penitencjarny w PRL wobec lubuskich opozycjonistów z lat 80-tych

Prisoner of conscience and the dilemmas of SW officers. The penitentiary system in the People's Republic of Poland towards the Lubuskie oppositionists from the 80s

*Widzenie w więźniu politycznym człowieka, który cierpi
i którego godność ludzka winna być uszanowana,
niezależnie od motywów jego czynów i ich kwalifikacji prawnej
Międzynarodowy Czerwony Krzyż*

Streszczenie

Artykuł jest spojrzeniem na historię z perspektywy człowieka. Jest próbą odpowiedzi na pytanie: *jak wykonywano tymczasowe aresztowania oraz karę pozbawienia wolności wobec więźniów sumienia w latach 80.? Za co w tym czasie byli represjonowani obywatele Polski?*

Więzień sumienia to osoba uwięziona lub poddana innym ograniczeniom fizycznym, wyłącznie z powodu swoich poglądów politycznych lub społecznych, i która w swoich działaniach nie nawoływała, ani nie uciekała się do przemocy.

Sowa kluczowe: więzień sumienia, system penitencjarny PRL, lubuscy opozycjoniści

Summary

The article is a look at history from a human perspective. It is an attempt to answer the question: *how were pre-trial detention and imprisonment carried out on prisoners of conscience in the 80s? What were the citizens of Polish repressed for at that time?*

A prisoner of conscience is a person who has been imprisoned or subjected to other physical limitations, solely because of his political or social views, and who in his actions has not called for or resorted to violence.

Key words: prisoner of conscience, penitentiary system of the People's Republic of Poland, oppositionists from Lublin

1. Uwagi wstępne

Najczęściej spotykaną definicją **więzienia sumienia** jest określenie osoby uwięzionej lub poddanej innym ograniczeniom fizycznym, wyłącznie z powodu swoich poglądów politycznych lub społecznych, i która w swoich działaniach nie nawoływała, ani nie uciekała się do przemocy.

1.1 Polskie prawodawstwo:

„Art. 107. § 1. Skazani za przestępstwo popełnione z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych odbywają karę w oddzieleniu od skazanych za inne przestępstwa; mają prawo do korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia oraz nie podlegają obowiązkowi pracy.

§ 2. Z uprawnień, o których mowa w § 1, nie korzystają skazani za przestępstwa popełnione z użyciem przemocy.”¹

Zgodnie z art. 107 § 1 ustawy *Kodeks karny wykonawczy* z 1997 roku (dalej jako „k.k.w.”)² skazani za przestępstwo popełnione z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych odbywają karę w oddzieleniu od skazanych za inne przestępstwa. Mają prawo do korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia oraz nie podlegają obowiązkowi pracy. Zakres zastosowania tego przepisu wyznaczany jest więc przez odniesienie do rodzaju przestępstwa i motywacji sprawcy, który się go dopuścił. Co istotne, z uprawnień, o których mowa powyżej, nie korzystają skazani za przestępstwa popełnione z użyciem przemocy (art. 107 § 2 k.k.w.).

1.2. Komentarz

1. Przepis dotyczy statusu prawnego i zasad odbywania kary pozbawienia wolności przez tzw. więźniów sumienia. Pojęcie to obok określenia „więzień polityczny” w literaturze karnistycznej przez długie lata występowało jako synonim, będąc używane na określenie sprawcy przestępstwa niehańbiącego³.
2. Zakres zastosowania art. 107 k.k.w. jest wyznaczany przez odniesienie do rodzaju przestępstwa i motywacji sprawcy, który się go dopuścił. Status wskazany w omawianym przepisie otrzymują sprawcy popełniający przestępstwo z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych. Konstrukcja komentowanego przepisu jest zatem oparta na powiązaniu kwantyfikacji przestępstwa z motywacją sprawcy⁴.
3. Przestępstwo polityczne i religijne stanowią szczególną postać przestępstwa kierunkowego, charakteryzującego się specjalną postacią umyślności, u której

---

¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 1997 Nr 90 poz. 557; t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 53, 472, 1236).

² Tamże.

³ P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” w świetle regulacji Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 22-23 (1999), s. 17.

⁴ Tamże, s. 19 i 30.

podstaw musi leżeć specyficzny czynnik w postaci motywacji politycznej, religijnej, skłaniającej sprawcę do podjęcia określonego działania. Motywacja polityczna jest jednak czymś różnym od motywacji religijnej. Traktując popełnienie przestępstwa z motywacji politycznej oraz przestępstwa z motywacji religijnej, jako alternatywne przesłanki uzyskania przez skazanego szczególnego statusu w trakcie wykonywania kary, ustawodawca przesądził, że religijność jest pozbawiona pierwiastka politycznego. W przypadku przestępstwa religijnego sprawca kieruje się przekonaniem religijnymi, kanonami moralnymi lub nakazami wynikającymi z wyznawanej przez niego religii. Z kolei zwrot „z przekonań ideowych” należy interpretować w ten sposób, że określa on podstawę, źródło lub siłę napędową, która sprawia, że sprawca dopuszcza się swojego czynu przestępnego⁵.

4. Przestępstwa politycznego nie można utożsamiać z przestępstwami przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej, podobnie za przestępstwa religijne należy uznać wszystkie przestępstwa popełnione z motywacji religijnej, a nie tylko te, które zostały określone jako przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania. Wreszcie w przypadku przestępstwa ideowego będzie nim każdy czyn popełniony z przekonań ideowych niezależnie od przedmiotu i strony przedmiotowej popełnionego czynu zabronionego⁶.
5. „Więzień sumienia” to sprawca kwestionujący swoim przestępnym zachowaniem prawomocność norm obowiązujących w danym miejscu i czasie, dążący przez swoje przestępne zachowanie do ich zmiany i podejmujący swoje działania w interesie ogólnym, wręcz całkowicie bezinteresownym⁷. Katarzyna Liżyńska i Anna Płońska wskazują, że pojęcie „więzień sumienia” obejmuje swoim zakresem zarówno więźnia politycznego, religijnego, jak również ideowego. Odwołując się do stanowiska amerykańskiego socjologa Roberta K. Mertona, podnoszą, że więzień sumienia to nonkonformista, który odmiennie niż przestępca nie usiłuje ukryć sprzeniewierzenia się normom grupy, publicznie manifestując swoje odstępstwo. Kwestionuje prawomocność norm i oczekiwań grupy, pragnie je zastąpić normami opartymi na innej podstawie moralnej. Nonkonformista omija panujące normy w imię celów

---

⁵ Tamże, s. 35-37.

⁶ K. Liżyńska, A. Płońska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec tzw. więźniów sumienia*, [w:] *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*, red. A. Kwieciński, Warszawa 2013, s. 215-216.

⁷ P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” ...*, s. 40.

całkowicie i w dużym stopniu bezinteresownych, podczas gdy przestępca czyni to w imię własnych interesów⁸.

6. Szczególny status, jaki nadawany jest przez ustawodawcę „więźniowi sumienia”, stanowi próbę pogodzenia z jednej strony dążenia do zaspokojenia poczucia sprawiedliwości z powodu popełnionego przestępstwa, z drugiej zaś podstawowych standardów demokratycznego państwa prawa⁹.
7. Skazani odbywający karę za przestępstwo popełnione z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych mają prawo do:
  - a. odbywania kary w oddzieleniu od skazanych za inne przestępstwa;
  - b. korzystania z własnej odzieży, bielizny i obuwia;
  - c. nie podlegają obowiązkowi pracy.

W omawianym zakresie art. 107 k.k.w. stanowi *lex specialis*¹⁰ w stosunku do normy art. 90 pkt 5 k.k.w., który w zakładzie karnym typu zamkniętego wymaga zezwolenia dyrektora zakładu karnego na korzystanie z własnej odzieży.

8. „Odbywanie kary w oddzieleniu od skazanych”, oznacza, że „więźniowi sumienia” przysługuje uprawnienie do zajmowania innego pomieszczenia mieszkalnego. Zapewnienie takiego pomieszczenia spoczywa na administracji jednostki penitencjarnej. Musi to być pomieszczenie mieszkalne odpowiadające rodzajowi i typowi zakładu karnego. Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że przyznanie więźniowi statusu określonego art. 107 k.k.w. nie oznacza modyfikacji ogólnych reguł związanych z odbywaniem kary pozbawienia wolności w zakładach karnych określonego rodzaju i typu oraz modyfikacji związanych z systemem odbywania kary pozbawienia wolności¹¹.
9. W literaturze zarysowały się dwa stanowiska co do tego, czy „więzień sumienia” może nie skorzystać z przysługującego mu prawa i odbywać karę – za swoją zgodą – wspólnie ze skazanymi za inne przestępstwa. Większość zyskuje pogląd dopuszczający taką możliwość¹². Odmienne stanowisko zajmuje Stefan Lelental, który wskazuje, że gdyby „ustawodawca zamierzał pójść drogą wytyczoną przez

---

⁸ K. Liżyńska, A. Płońska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*, s. 203-204.

⁹ P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” ...*, s. 41.

¹⁰ *Lex specialis derogat legi generali* (łac.) – zasada prawna oznaczająca: prawo o większym stopniu szczególności (pochodzące z aktów prawnych o tej samej mocy, np. z dwóch ustaw, obowiązujące w tym samym czasie) należy stosować przed prawem ogólniejszym.

¹¹ P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” ...*, s. 42.

¹² Hołda Z. [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. Z. Hołda, K. Postulski, Gdańsk 1998, s. 276; P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” ...*, s. 43; S. Paweła, *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 1999, s. 278.

prezentowany sposób interpretacji”, inaczej zredagowałyby komentowany przepis, np. „skazani mają prawo”¹³. Zgłoszone zastrzeżenie jednak nie wydaje się trafne.

10. Zwolnienie z obowiązku pracy – o czym stanowią również przepisy Konwencji nr 105 Międzynarodowej Organizacji Pracy z 25.06.1957 r. o *zniesieniu pracy przymusowej*¹⁴ – nie jest równoznaczne ze zwolnieniem z wykonywania prac porządkowych w obrębie zakładu karnego. „Więzień sumienia” jednak może – za swoją zgodą – wykonywać pracę w trakcie odbywania kary¹⁵. Co do zasady, art. 107 k.k.w. stanowi *lex specialis* w stosunku do art. 116 § 1 pkt 4 k.k.w.¹⁶.

11. Jeżeli skazany „więzień sumienia” wyrazi akces do podjęcia zatrudnienia i wykonywania pracy, stosuje się wówczas do takiej osoby art. 121–129 k.k.w.¹⁷.

2. „Więźniowie sumienia” w Polsce w czasach PRL

Osobne zagadnienie to postępowanie w Polsce ze skazanymi politycznymi lub szerzej określanymi więźniami sumienia. W historii PRL (do 1989 r.) niemal przez cały czas istniał problem tzw. działalności antypaństwowej. Pojawienie się zwiększonej liczby więźniów sumienia nasiliło się w dwóch okresach:

- po II wojnie światowej do początku lat 50-tych, tj. w okresie terroru stalinowskiego,
- od końca 1981 do 1986 r., tj. wraz z wprowadzeniem stanu wojennego i kilka lat potem, kiedy władze próbowały zdusić ruch „Solidarności” i wyeliminować aktywną opozycję¹⁸.

Nie ma miarodajnych danych ile osób „przeszło” przez polskie więzienia w pierwszym okresie po wojnie. Szacuje się, że liczba ta przekraczała 100 tys. osób. Postępowano z tymi ludźmi, zwłaszcza w okresie śledztwa, zachodziło według standardów stalinowskich, nie różniące się swym okrucieństwem od metod stosowanych przez

---

¹³ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 449-450.

¹⁴ Konwencja nr 105 o *zniesieniu pracy przymusowej*, przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1957 r. przez Konferencję Ogólną Międzynarodowej Organizacji Pracy (Dz.U. 1959 nr 39 poz. 240).

¹⁵ P. Kardas, *Status prawny „więźnia sumienia” ...*, s. 43.

¹⁶ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 450.

¹⁷ K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy - komentarz*, 4. wydanie, Warszawa 2018, s. 541-543.

¹⁸ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia*, opublikowane w czasopiśmie wyd. w drugim obiegu pt. „Aneks” (1984). Następnie zostały one opublikowane pt.: *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2/3 (1992), s. 20.

hitlerowców¹⁹. Powszechnie w tym czasie bito, stosowano tortury i maltretowano więźniów, niejednokrotnie dokonując zabójstw więźniów politycznych²⁰.

Trzeba zaznaczyć, że po przełomie październikowym w 1956 r., w którym nastąpiła znacząca liberalizacja systemu rządzenia, mimo wciąż trwającej dyktatury, przez długie lata aż do połowy lat 70. izolowanie więźniów politycznych należało do rzadkości, choć należy wspomnieć działalność Ruchu Młodej Polski,²¹ której działaczami skazanymi na kilka lat pozbawienia wolności byli znani politycy Andrzej Czuma – były Minister Sprawiedliwości, Stefan Niesiołowski – od 2007 r. wicemarszałek Sejmu, czy też rozwijający się KOR, którego wybitny działacz Jacek Kuroń (były poseł i przez kilka lat minister pracy i polityki społecznej) także kilka lat spędził w więzieniu. Można wyrazić stanowisko, że te, początkowo nieczęste, fakty prowadzenia niezależnej działalności politycznej, i następnie więzienie działaczy były spowodowane najpierw bezprzykładnym terrorem władz komunistycznych i okrutnym postępowaniem z więźniami politycznymi (do 1955 r.), a następnie znaczącym złagodzeniem reżimu i pewną stabilizacją, choć na niskim poziomie, warunków bytu społeczeństwa²².

Lata 80-te stanowiły już zupełnie inny okres komunizmu w Polsce. Cechowały go: rozbudzona świadomość społeczeństwa i wrażliwość na przestrzeganie praw człowieka, mocna pozycja Kościoła, wyrzeczenie się przez władze PRL stosowania tortur, wykształcenie znacznej liczby funkcjonariuszy Służby Więziennej oraz powszechna, słabnąca wiara w przyszłość komunizmu. Mimo, że w tym czasie walka o władzę była bezpardonowa, doprowadzając do ogłoszenia stanu wojennego.

Za co w tym czasie byli represjonowani obywatele Polski? Odpowiedzią jest: za popełnianie czynów karalnych, kierując się motywami politycznymi, religijnymi czy społecznymi, naruszając przepisy karne o związkach zawodowych, stowarzyszeniach, stanie wojenny, stanie wyjątkowym i inne przepisy ograniczające prawa i wolności obywatelskie. Teodor Szymanowski podaje czterostopniową klasyfikację więźniów sumienia:

- „klasycznych» sprawców czynów antypaństwowych,

---

¹⁹ T. Kostewicz, *Wykonanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944-1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1 (1991).

²⁰ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych*,... s. 21.

²¹ Ruch Młodej Polski – ugrupowanie polskiej opozycji antykomunistycznej, skupione wokół Aleksandra Halla i pisma „Bratniak”, powstałe w 1979, nawiązujące do prawicowej myśli politycznej, podkreślające jako swój pierwszoplanowy cel kwestię odzyskania przez Polskę pełnej niepodległości.

²² T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce i ich wpływ na wykonywanie kary pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 62-63 (2009), s. 41.

- sprawców czynów w związku z nielegalnie prowadzoną działalnością związkową lub organizacyjną,
- sprawców czynów dokonanych z pobudek religijnych,
- sprawców innych czynów dokonywanych z naruszeniem przepisów, ograniczających okresowo lub trwale prawa i wolności obywatelskie z wyraźnym naruszeniem obowiązujących międzynarodowych standardów”²³.

Autor powyższych słów jest zwolennikiem stanowiska jakie zajmuje Międzynarodowy Czerwony Krzyż, a które polega na „widzeniu w więźniu politycznym człowieka, który cierpi i którego godność ludzka winna być uszanowana, niezależnie od motywów jego czynów i ich kwalifikacji prawnej”²⁴. Jacques Moreillon²⁵ rozszerza ten zakres pojęciowy więźniów politycznych w następstwie szeregu sytuacji, jak: wojny domowe, zamieszki i napięcia społeczne. Przez co można rozróżnić dodatkowo np.: więźniów sumienia, więźniów za przekonania, skazanych z pobudek ideowych, do których powinno się stosować taki sam status prawny jak do więźniów politycznych.²⁶

Pionierska, szeroka fala niezależnej działalności politycznej w Polsce rozlała się wraz z powstaniem „Solidarności” w 1980 r. Po jej delegalizacji w 1981 r. komunistyczna władza w Polsce zastosowała, po ogłoszeniu stanu wojennego, różnorakie represje, począwszy od wyrzucania z pracy, poprzez internowanie aż do skazywania na wieloletnie kary pozbawienia wolności (np. Ewa Kubasiewicz, działaczka „Solidarności”, skazana na 10 lat pozbawienia wolności) przede wszystkim członków „Solidarności”, ale również innych niezależnych działaczy, np. ze środowiska naukowego²⁷. Po 1981 r. więzienia zostały wykorzystane do internowania opozycji solidarnościowej. Przez cały ten okres więziennictwo nie uniknęło roli politycznej, jaką wyznaczało mu państwo totalitarne. Wraz z więźniami kryminalnymi w zakładach karnych przebywali też więźniowie sumienia, jednak traktowani często byli znacznie gorzej.²⁸

²³ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych...* s. 22.

²⁴ Tamże.

²⁵ Jacques Moreillon (ur 1939) pełnił funkcję dyrektora generalnego w Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża (MKCK), aż do roku 1988, jak i sekretarza generalnego do Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM) od 1 listopada 1988 do 31 marca 2004 r.

²⁶ Por. J. Moreillon, *Le Comité international de la Croix-Rouge et la protection des détenus politiques*, Institut Henry-Dunant, Geneve, Editions L'Age d'Homme, Lausanne 1973, 303 p.

²⁷ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych...* s. 22.

²⁸ H. Machel, *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003, s. 163; por. T. Kostewicz, *Terror i represje*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944-1956*, red. B. Otwinowska, Warszawa 1996; T. Kostewicz, *Więźniowie śmierci*, „Tygodnik „Solidarność” 5 (1996); S. Niesiołowski, *Wysoki brzeg*, Poznań 1989.

Będąc członkiem Prymasowskiego Komitetu Pomocy Osobom Pozbawionych Wolności i ich Rodzinom,²⁹ liczbę skazanych (na podstawie dostępnych list) Teodor Szymanowski szacował na około 10 tysięcy osób, które w tym czasie przeszły przez areszt śledczy lub były skazane i osadzone w zakładach karnych. Po przeprowadzeniu wśród 152 więźniów badań w drodze wywiadów i ankiet, już po zakończeniu stanu wojennego, naukowiec opublikował ich wyniki w tzw. drugim obiegu³⁰. Celem tych badań było przede wszystkim zachowanie dla przyszłości pewnego ważnego epizodu z życia opozycji w Polsce, jaką było stosowanie pozbawienia wolności wobec działaczy. Zarówno tymczasowe aresztowanie, jak i kara pozbawienia wolności względem więźniów sumienia spełniały niemal identyczne funkcje represyjne³¹. Szczęrze odsyłam do ww. badań.

W tym czasie represje były nie tylko szeroko stosowane, ale również nierzadko władze śledcze uciekały się wobec wyselekcjonowanych działaczy do okrutnych metod postępowania. Po przez zwrócenie uwagi na problem więźniów sumienia i metody postępowania z nimi ukazuje, że w okresach krytycznych dla władzy totalitarnej uciekała się ona do nieuzasadnionej represji karnej, która następnie wpływała również na funkcjonowanie systemu penitencjarnego i tendencje do nadużywania władzy również przez część funkcjonariuszy Służby Więziennej. Niepodważalnym argumentem na rzecz tego poglądu było pobicie pałkami metodą „ścieżki zdrowia” ponad 1000 więźniów w reakcji na masowe bunt, jakie miały miejsce w 1989 r. (218 zbiorowych wystąpień)³².

Jak podaje Teodor Szymanowski fala buntów w kilkudziesięciu zakładach karnych przeszła w Polsce w 1981 r. (276 zbiorowych wystąpień więźniów) w czasie liberalizacji sposobów rządzenia w okresie „Solidarności”. W Zakładzie Karnym w Kamińsku śmierć poniosło 2 skazanych.³³ Następstwem obydwu okresów buntów były ofiary śmiertelne wśród skazanych oraz kosztowne zniszczenia budynków więziennych. W tym samym roku zanotowano też bunt w Zakładzie Karnym w Bydgoszczy, ale bez bardzo ciężkich następstw.

---

²⁹ Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom (znany również pod nazwą: Prymasowski Komitet Pomocy Internowanym lub Komitet na Pivnej) – społeczno-kościelna instytucja charytatywna, powołana pod patronatem prymasa kard. Józefa Glempa 17 grudnia 1981 w reakcji na internowanie działaczy politycznych i ludzi kultury po wprowadzeniu stanu wojennego, działająca w okresie 1981–1983 przy warszawskim kościele św. Marcina. Komitet koordynował oraz inicjował działalność duszpasterską wśród internowanych, służył im i ich rodzinom pomocą materialną, prawną, medyczną oraz w zakresie pośrednictwa pracy; B. Noszczak, *Encyklopedia Solidarności*, https://web.archive.org/web/20200812001152/https://encysol.pl/wiki/Kościelne_Komitety_Pomocy_Więzionym,_Internowanym,_Represjonowanym_i_ich_Rodzinom (06.10.2021).

³⁰ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych...* s. 21-42.

³¹ Tamże, s. 23.

³² T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce...*, (2009), s. 41-42.

³³ P. Moczydłowski, A. Rzepliński, *Protesty zbiorowe w zakładach karnych*, wyd. KOS (drugi obieg, brw) za T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce...*, (2009), s. 42.

W drugiej połowie 1989 r. również zanotowano bunt w wielu zakładach karnych, z których najostrejsze miały miejsce w Czarnem, w Goleniowie i w Nowogardzie, w których zginęło 7 więźniów i poniesiono olbrzymie straty materialne, wskutek podpałek (por. dwa raporty dotyczące buntów w 1989 r., jeden z nich opracowany przez komisję resortu sprawiedliwości, a drugi przez komisję społeczną, której przewodniczącym był Teodor Szymanowski)³⁴.

Według cytowanego naukowca jedyną pozytywną stroną tego okresu więziennictwa, było powszechne zatrudnienie skazanych (nawet 90% osadzonych), choć było ono połączone z ich bezprzykładnym wyzyskiem ekonomicznym, o czym świadczy fakt, że wedle obliczeń autora cytowanego artykułu, w kwietniu 1989 r. za miesięczny zarobek (już po dokonaniu zgodnie z przepisami wielu potrąceń) więzień mógł kupić 8 paczek papierosów gorszego gatunku³⁵. Natomiast lista negatywnych stron więziennictwa jest bardzo długa w tym okresie. „Wymienimy tu tylko najważniejsze:

- represyjny sposób wykonywania kary pozbawienia wolności,
- nieustanne przeludnienie, większe nawet niż obecne, zmniejszane tylko w latach amnestyjnych,
- niewłaściwy stosunek personelu do skazanych i przedmiotowe ich traktowanie,
- niedostatki w warunkach bytowych skazanych, poza nadmiernym zagęszczeniem można tu wymienić często podartą odzież, ubikacje bez osłon w celach, marne wyżywienie,
- nieobjęcie kształceniem większości potrzebujących tego skazanych, nawet młodocianych,
- brak znaczącego prowadzenia działalności terapeutycznej”³⁶.

Warunki ku zmianom zaistniały dopiero po przełomie politycznym, jaki dokonał się w połowie 1989 r., kiedy państwo polskie odzyskało niezależność, zaprowadzono rządy demokratyczne i rozpoczęto wszechstronne zmiany ustrojowe. Dlatego też już w roku 1989 zapoczątkowano zasadnicze reformy więziennictwa, które z jednej strony – miały być ważną instytucją chroniącą społeczeństwo przed przestępczością, a z drugiej strony – zapewniającą skazanym humanitarne i praworządne warunki odbywania kary, dając im jednocześnie szansę resocjalizacji. Na te zmiany w przemożnym stopniu wpływały idee głoszone w minionych latach przez Kościół katolicki, ruch „Solidarność” i ruch praw człowieka oraz inne niezależne

---

³⁴ T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce...*, (2009), s. 42.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże, s. 43.

środowiska, np. naukowe, a także takie międzynarodowe dokumenty jak: Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (1966 r.), Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1950 r.), Reguły Minimalne Postępowania z Więźniami (1955 r.), czy Europejskie Reguły Więzienne (1987 r.). Podstawą zmiany systemu prawa karnego w Polsce miała się stać reforma całego prawa karnego, a zwłaszcza materialnego, procesowego i wykonawczego³⁷.

3. Stosunek funkcjonariuszy Służby Więziennej do więźniów sumienia

Więźniowie sumienia występowali w roli buntujących się przeciw systemowi komunistycznemu, natomiast dozorujący ich funkcjonariusze bronili (czasem bez przekonania) tego systemu. Więźniowie sumienia reprezentowali wartości i tradycje narodowe i działali w interesie całego społeczeństwa, funkcjonariusze zaś byli przedstawicielami interesów ościennego mocarstwa. W praktyce i sytuacji konkretnego człowieka było to bardzo powikłane, ale ten schemat ról społecznych i poglądów wyznaczał ramy wzajemnych stosunków. W wcześniej wspomnianych badaniach dobre traktowanie ze strony śledczych stwierdzało zaledwie 8%, poprawne – 40%. Resztę stanowili więźniowie sumienia, którzy w różnym stopniu doznali złego traktowania. W większości przypadków (ponad 90%) polegało ono na naciskach psychicznych i szantażach, szykanach i lekceważeniu. Do więźniów sumienia lepiej odnosili się funkcjonariusze Służby Więziennej, a dobre traktowanie stwierdziło 19% badanych, poprawne 48%. W 38% przypadków i funkcjonariusze Służby Więziennej demonstrowali wobec więźniów sumienia niewłaściwe zachowanie, czego przykładem były słowa jednego z wychowawców wypowiedziane do więźnia sumienia: „dla mnie więcej wart jest mój pies niż ty”. Ulubioną formą dręczenia więźniów sumienia było częste zarządzanie rewizji osobistej, co polegało na rozbieraniu do naga bez żadnej przyczyny. Specjalny środek zastosowano, gdy nastąpiła delegalizacja „Solidarności”, lejąc wodę z motopomp do cel. Jednocześnie w odróżnieniu do śledczych, to niektórzy funkcjonariusze Służby Więziennej więźniowie sumienia stwierdzili przejawy sympatii i solidarności³⁸.

---

³⁷ T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce...*, (2009), s. 43-44.

³⁸ T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych...* s. 36-37.

4. „Między mitem a zapomnieniem” – biografie lubuskich opozycjonistów z lat 80-tych

Biografie polskich i niemieckich opozycjonistów ukazały się w ramach projektu „Między mitem a zapomnieniem. Opozycjoniści w polsko-niemieckim regionie przygranicznym w latach 80. XX wieku”. Prezes Fundacji na rzecz Collegium Polonicum Krzysztof Wojciechowski zaznaczył, że wschodniemiecki opozycjonista był o wiele bardziej samotny niż polski, a także, że „we wschodnich Niemczech przeciwko systemowi walczyło się za pomocą swego własnego stylu życia, swych własnych poglądów, natomiast w Polsce ruch mający 10 milionów członków (NSZZ „Solidarność” - PAP) starał się nadać temu krajowi nowy charakter”³⁹.

Ze strony polskiej o swojej opozycyjnej działalności opowiedzieli głównie gorzowianie zaangażowani w Solidarność: Teresa Klimek, Stefania Hejmanowska, Grażyna Pytlak, Marek Rusakiewicz, Stanisław Żytkowski, ks. Witold Andrzejewski oraz Zbigniew Kosiński z Barlinka (woj. zachodniopomorskie)⁴⁰. Portal Historyczny Dzieje.pl nie zechciał podzielić się oryginalną publikacją „Między mitem a zapomnieniem”.

Teresa Maria Klimek z d. Tomaszewska-Bończa (ur. 11 października 1929 w Hrubieszowie; zm. 29 grudnia 2013 w Gorzowie Wielkopolskim) – polska nauczycielka, działaczka Klubu Inteligencji Katolickiej i NSZZ „Solidarność”. Była internowana od 15 grudnia 1981 do 27 czerwca 1982 w Poznaniu i Gołdapi. Była też inicjatorką zawiązania w Gorzowie Komitetu Pamięci Ofiar Katynia oraz honorowym członkiem Gorzowskiej Rodziny Katyńskiej. Działaczka Stowarzyszenia Opieki nad Więźniami „Patronat” w Warszawie (od jesieni 1981), a po zwolnieniu z internowania działaczka Diecezjalnego Komitetu Pomocy (1982–1989) oraz Prymasowskiego Komitetu Pomocy Represjonowanym (1982–1989). Działała także w Komisji Interwencji i Praworządności prowadzonej przez Zofię i Zbigniewa Romaszewskich (1987–1989)⁴¹. „Mieszkałam w celi czteroosobowej, w której były piętrowe łóżka. Klawiszkom przekazano informację, że byłyśmy kobietami, które miały broń i granaty w piwnicach. Pisałam pamiętnik, który przemyciłam podczas widzenia i dałam synowi” - opisywała w swojej biografii działaczka gorzowskiej Solidarności Teresa Klimek, która była więziona w Poznaniu. Z internowania wróciła w czerwcu 1982 roku⁴².

---

³⁹ „Między mitem a zapomnieniem” - biografie polskich i niemieckich opozycjonistów, 19.05.2011, <https://dzieje.pl/aktualnosci/miedzy-mitem-zapomnieniem-biografie-polskich-i-niemieckich-opozycjonistow> (7.10.2021).

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ D.A. Rymar, *Teresa Klimek*, <http://gorzowhistoria.pl/ludzie/mieszkanicy/61-teresa-klimek> (7.10.2021).

⁴² „Między mitem a zapomnieniem” - biografie polskich i niemieckich opozycjonistów...

Stefania Hejmanowska z domu Richter (ur. 1 maja 1937 w Poznaniu, zm. 5 marca 2014 w Gorzowie Wielkopolskim) – polska działaczka społeczna i opozycyjna, senator I kadencji. Po sierpniu 1980 wstąpiła do „Solidarności”. Była członkinią prezydium komisji zakładowej oraz regionalnej komisji wykonawczej związku. W stanie wojennym została internowana na okres od 13 grudnia 1981 do 12 marca 1982, przebywała w ośrodkach w Poznaniu, Krzywańcu i Gołdapi. Wielokrotnie zatrzymywana i przesłuchiwana, rewizje w mieszkaniu. 25 VIII 1985 aresztowana, osadzona w AŚ w Krzywańcu, 27 III 1986 skazana wyrokiem Sądu Rejonowego w Gorzowie Wlkp. na 10 mies. więzienia; zwolniona z pracy⁴³.

Grażyna [Elżbieta] Pytlak. Działaczka opozycyjna. Publicystka. Internowana w stanie wojennym. Od połowy lat 70. ub. wieku działała w KOR i NSZZ „Solidarność”. Urodzona w Poznaniu. Publicystka czasopism „Solidarność Gorzowska”, „Echo” i współredaktor podziemnego biuletynu „Feniks”. W latach 1986-1993 dziennikarka, a później redaktor naczelna podziemnego pisma „Aspekty”. Współzałożycielka podziemnego Radia „Solidarność”. Jest jedną z bohaterek książki pt. Między mitem a zapomnieniem (2011), w której spisano losy polskich i niemieckich opozycjonistów lat 80. XX wieku, zamieszkujących strefę przygraniczną⁴⁴. 13 XII 1981 internowana w Ośr. Odosobnienia w Poznaniu, następnie w Gołdapi, 12 III 1982 zwolniona. Od 1982 w wyniku wypadku podczas internowania na rencie. Od 1982 członek Diecezjalnego Komitetu Pomocy Osobom Represjonowanym, współpracowniczka Prymasowskiego Komitetu Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom przy parafii św. Marcina w Warszawie; 1986-1989 redaktor podziemnego pisma „Aspekty”. Od 1987 współpracowniczka Krajowej Komisji Interwencji i Praworządności „S”, podziemnego Radia „S”; współredaktor podziemnego biuletynu „Feniks”. Wielokrotnie zatrzymywana, przesłuchiwana⁴⁵.

Marek Rusakiewicz (ur. 15 czerwca 1964 w Barlinku) – polski polityk, menedżer, poseł na Sejm X kadencji. W 1979 organizował Związek Młodzieży Antykomunistycznej, w 1982 za działalność opozycyjną został aresztowany na ponad miesiąc, następnie skazany na karę dwóch lat pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem jej wykonania. W latach 80. organizował Ruch Młodzieży Niezależnej, należał też do Ruchu „Wolność i Pokój” oraz od 1987 do 1990 do Stronnictwa Pracy i Chrześcijańsko-Demokratycznego Stronnictwa

---

⁴³ G. Pytlak, *Stefania Hejmanowska*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, http://www.encyisol.pl/wiki/Stefania_Hejmanowska (7.10.2021).

⁴⁴ *Grażyna Pytla*, Multimedialna Encyklopedia Gorzowa Wielkopolskiego, https://encyklopedia.wimbp.gorzow.pl/p/pytlak_grazyna/pytlak_grazyna.html (7.10.2021).

⁴⁵ Zb. Syska, *Pytlak Grażyna Elżbieta*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encyisol.pl/es/encyklopedia/biogramy/18315,Pytlak-Grazyna-Elzbieta.html> (7.10.2021).

Pracy. W 1988 był wiceprzewodniczącym Klubu Inteligencji Katolickiej, pełnił funkcję prezesa związku „Młodzi Chryścijańscy Demokraci”⁴⁶.

Stanisław Żytkowski (ur. 1 stycznia 1948 w Gorzowie Wielkopolskim) – polski działacz społeczny, adwokat, senator I kadencji. 13 XII 1981 internowany, przetrzymywany w Ośrodku Odosobnienia w Gorzowie Wielkopolskim, Głogowie, Ostrowie Wielkopolskim (III 1982 uczestnik 2-tygodniowej głodówki) i Gębarzewie, 23 VII 1982 zwolniony. Od VII 1982 członek RKW w Gorzowie Wielkopolskim, od IV 1983 (po aresztowaniu Zbigniewa Bełza) przew. (ps. Zbigniew Wiśniewski). 1983–1988 specjalista ds. organizacyjno-prawnych w Wojewódzkim Zakładzie Usług Wodnych w Gorzowie Wielkopolskim. 30 I 1984 aresztowany pod zarzutem zorganizowania Radia „S” i kierowania podziemnymi strukturami „S”, osadzony w AŚ w Poznaniu, 30 VII 1984 zwolniony na mocy amnestii. W 1986 ujawnił się. 1987 współzałożyciel i prezes Towarzystwa Pomocy im. Św. Brata Alberta w Gorzowie Wielkopolskim, współzałożyciel Fundacji dla Solidarności tamże. 12 I 1988 – 29 I 1990 przew. jawnej Rady Regionu Gorzów Wielkopolski⁴⁷.

ks. Witold [Bogdan] Andrzejewski. Honorowy Obywatel Miasta Gorzowa Wielkopolskiego (2007). Duchowny rzymskokatolicki i kapelan NSZZ „Solidarność”. Aktor Teatru im. Juliusza Osterwy. 13 XII 1981 inicjator odczytanego w parafiach Gorzowa Wlkp. Listu krytykującego wprowadzenie stanu wojennego; następnie sygnatariusz Listu protestacyjnego gorzowskich proboszczów do władz politycznych i wojskowych po pacyfikacji Zakładów Mechanicznych Gorzów, przesłuchiwany w prokuraturze; współorganizator pomocy dla internowanych i uwięzionych udzielanej przez DA. 1982-1989 celebans Mszy za Ojczyznę w katedrze Wniebowzięcia NMP, głosiciel patriotycznych kazań; współpracownik RKW „S” Gorzów Wlkp. i podziemnych struktur zakładowych. W 1983 przewodnik pieszej pielgrzymki na Jasną Górę⁴⁸.

Zakończenie

W końcu XX wieku nie przestała istnieć kategoria więźniów politycznych nazywanych też skazanymi za przekonania, czy więźniami sumienia. Więziennictwo w latach PRL było powolnym narzędziem władz państwowych, a więzienia stały się nie tylko

---

⁴⁶ G. Pytlak, *Marek Rusakiewicz*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, https://archive.is/20160811143203/http://www.encycol.pl/wiki/Marek_Rusakiewicz#selection-177.0-177.14 (7.10.2021).

⁴⁷ G. Pytlak, *Żytkowski Stanisław*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encycol.pl/es/encyklopedia/biogramy/19799,Zytkowski-Stanislaw.html#> (7.10.2021).

⁴⁸ G. Pytlak, *Andrzejewski Witold*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encycol.pl/es/encyklopedia/biogramy/14931,Andrzejewski-Witold.html> (7.10.2021).

środkiem przymusu i izolacji przestępców, ale miejscem represji wobec działaczy politycznych. Ustawodawstwo tego czasu nad bezpieczeństwo i prawa obywateli przedkładało interes państwa, a kara pełniła rolę odwetu i odstraszenia.⁴⁹

Opozycjoniści lat 80. stworzyli swój własny, specyficzny świat społeczny. Ich podstawowym działaniem był opór wobec władzy manifestowany w różnych formach aktywności. Łączyły ich wspólne cele – wolność i demokracja. Wytworzyli własne zwyczaje, zasady i normy, a także własny język. W działalność opozycyjną włączały się kolejne pokolenia młodych ludzi, którzy internalizowali wartości i świat społeczny opozycji⁵⁰.

Protesty i bunt w więzieniach są niezawodnym wskaźnikiem niewłaściwej polityki penitencjarnej i te zjawiska przekonują, że system penitencjarny w Polsce nie był praworządny i efektywny. Doświadczenia polskie z końca ubiegłego wieku dowodzą, że do buntów w więzieniach dochodziło najczęściej wtedy, gdy narastały w nich trudności, kiedy więźniowie uświadamiali sobie własną krzywdę, a jednocześnie system penitencjarny ulegał liberalizacji, podobnie zresztą, jak i stosunki w państwie⁵¹.

Tzw. więźniowie sumienia, tj. ludzie czynnie demonstrujący swój negatywny stosunek do systemu politycznego stworzonego przez Polskę Rzeczpospolitą Ludową przebywali zwykle z więźniami kryminalnymi, byli jednak traktowani znacznie gorzej. Niezadowolenie z istniejącego stanu rzeczy wykazywali zarówno więźniowie, jak i sami funkcjonariusze.

Wykonane badania przez Teodora Szymanowskiego dowodzą, że wykonywanie kary tymczasowego aresztowania i kary pozbawienia wolności było nie tylko represyjne, ale często polegało na łamaniu obowiązującego prawa i naturalnych praw ludzkich⁵².

Warto przypomnieć, że w Polsce w okresie władzy komunistycznej liczni przedstawiciele środowisk naukowych, a także demokratycznej opozycji, domagali się pożądanych zmian w systemach prawa karnego oraz wykonywania kar i środków karnych, szczególnie tych, które polegały na izolacji osób w następstwie popełnianych przestępstw, a także działalności opozycyjnej, do której zaliczali się także więźniowie polityczni, lub stosując szerszą definicję – więźniowie sumienia.

---

⁴⁹ K. Kwiatkowski, *Słowo wstępne*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, 62-63 (2009), s. 6.

⁵⁰ M. Rusakiewicz, Instytut Socjologii, Praca doktorska pt: Trajektorie biograficzne opozycjonistów lat 80. Przykład opozycji gorzowskiej.

⁵¹ T. Szymanowski, *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce...*, (2009), s. 42.

⁵² T. Szymanowski, *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych...* s. 20-42.

Bibliografia

- Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy - komentarz*, 4. wydanie, Warszawa 2018.
- Hołda Z. [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. Z. Hołda, K. Postulski, Gdańsk 1998.
- Kardas P., *Status prawny „więźnia sumienia” w świetle regulacji Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.*, PWP 1999/22–23.
- Konwencja nr 105 *o zniesieniu pracy przymusowej*, przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1957 r. przez Konferencję Ogólną Międzynarodowej Organizacji Pracy (Dz.U. 1959 nr 39 poz. 240).
- Kostewicz T., *Terror i represje*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944-1956*, red. B. Otwinowska, Warszawa 1996.
- Kostewicz T., *Więźniowie śmierci*, „Tygodnik „Solidarność” 5 (1996).
- Kostewicz T., *Wykonanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944-1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1 (1991).
- Kwiatkowski K., *Słowo wstępne*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, 62-63 (2009), s. 5-8.
- Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010.
- Liżyńska K., Płońska A., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec tzw. więźniów sumienia*, [w:] *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*, red. A. Kwieciński, Warszawa 2013.
- Machel H., *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003.
- Moczydłowski P., Rzepliński A., *Protesty zbiorowe w zakładach karnych*, wyd. KOS (drugi obieg, brw).
- Moreillon Jacques, *Le Comité international de la Croix-Rouge et la protection des détenus politiques*, Institut Henry-Dunant, Geneve, Editions L'Age d'Homme, Lausanne 1973, 303 p.
- Niesiołowski S., *Wysoki brzeg*, Poznań 1989.
- Pawela S., *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 1999.
- Rusakiewicz M., *Gorzowska opozycja lat 80. a transformacja*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 19 (2012), s. 199-218.
- Rusakiewicz M., Instytut Socjologii, Praca doktorska pt: *Trajektorie biograficzne opozycjonistów lat 80. Przykład opozycji gorzowskiej*.
- Szymanowski T., *Prawne podstawy funkcjonowania więziennictwa w Polsce i ich wpływ na wykonywanie kary pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, 62-63 (2009), s. 33-48.
- Szymanowski T., *Więźniowie sumienia*, opublikowane w czasopiśmie wyd. w drugim obiegu pt. „Aneks” (1984). Następnie zostały one opublikowane pt.: *Więźniowie sumienia w zakładach karnych w latach osiemdziesiątych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2/3 (1992), s. 20-42.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 1997 Nr 90 poz. 557; t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 53, 472, 1236).

Netografia

„Między mitem a zapomnieniem” - biografie polskich i niemieckich opozycjonistów, 19.05.2011, <https://dzieje.pl/aktualnosci/miedzy-mitem-zapomnieniem-biografie-polskich-i-niemieckich-opozycjonistow> (7.10.2021).

Grażyna Pytla, Multimedialna Encyklopedia Gorzowa Wielkopolskiego, https://encyklopedia.wimbp.gorzow.pl/p/pytlak_grazyna/pytlak_grazyna.html (7.10.2021).

Noszczak B., *Encyklopedia Solidarności*, https://web.archive.org/web/20200812001152/https://encysol.pl/wiki/Kościełne_Komitet_y_Pomocy_Więzionym,_Internowanym,_Represjonowanym_i_ich_Rodzinom (06.10.2021).

Pytlak G., *Andrzejewski Witold*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/14931,Andrzejewski-Witold.html> (7.10.2021).

Pytlak G., *Marek Rusakiewicz*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, https://archive.is/20160811143203/http://www.encycol.pl/wiki/Marek_Rusakiewicz#s-election-177.0-177.14 (7.10.2021).

Pytlak G., *Stefania Hejmanowska*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, http://www.encycol.pl/wiki/Stefania_Hejmanowska (7.10.2021).

Pytlak G., *Żytkowski Stanisław*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/19799,Zytkowski-Stanislaw.html#> (7.10.2021).

Rymar D.A., *Teresa Klimek*, <http://gorzowhistoria.pl/ludzie/mieszkaney/61-teresa-klimek> (7.10.2021).

Syska Zb., *Pytlak Grażyna Elżbieta*, Internetowa Encyklopedia Solidarności, <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/18315,Pytlak-Grazyna-Elzbieta.html> (7.10.2021).

METRYCZKA AUTORA / AFILIACJA/BIOGRAM

ks. dr hab. Kazimierz Pierzchała, prof. KUL

dr teologii biblijnej, dr hab. pedagogiki resocjalizacyjnej, prof. nadzw. KUL
Adres do korespondencji: ul. Wincentego Rzymowskiego 35; 02-697 Warszawa
email: k.pierzchala68@o2.pl (prywatny); kazimierz.pierzchala@kul.pl
telefon: 603-692-852

Afiliacja: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Społecznych,
Instytut Pedagogiki; Aleje Racławickie 14, 20-950 Lublin

<https://orcid.org/0000-0001-9972-943X>